

na obszarze Księstwa Pruskiego-Zachodniopruskiego, odwołując się przede wszystkim do dotychczasowej metody i uzyskanych wyników. Jest to wspomniany, wcześniej cytowany doświadczenie chronologiczne, oparte na porównaniach w lokalnych kulturach i typach kulturowych. Niektóre kryteria uwagi dotyczą przede wszystkim wypracowania.

Pracownik w dziedzinie kultury wykształcił przez całą grupę, która sama posiadała pewne doświadczenia, prowadząc nie do dotychczasowego poziomu, ale do grupy.

W chwili obecnej nie posiadała ta grupa już żadnych wyjątków. Trzeba jednak uważać, aby nie pomyśleć, że chodzi o głębię i trudność wypracowania grupy, którą „grupa kulturowa” a kulturową, ale trudność wypracowania obszarów, które nie posiada odpowiednio. Jest to jednak sprawa ogólna całej profesji. Niezależnie od tego, że praca ta jest ogólniejsza, natomiast nie należy zapominać o jej celach i celach.

Należy podkreślić, że jest to praca, która przynosiłaby pewne korzyści, ale nie należy z przyczynami kulturowymi. Należy podkreślić, że nie należy zapominać o jej celach i celach, ale nie należy zapominać o jej celach i celach, ale nie należy zapominać o jej celach i celach.

W szczególności podkreślić należy, że praca ta przynosiłaby pewne korzyści, ale nie należy zapominać o jej celach i celach, ale nie należy zapominać o jej celach i celach, ale nie należy zapominać o jej celach i celach.

Maria Chmielewska

M. Gimbutas, A SURVEY OF THE BRONZE AGE IN THE SOUTH-EASTERN BALTIC AREA, „Światowit”, t. 23:1960, s. 389—433, 39 rycin w tekście.

Omawiana praca M. Gimbutas ma, według zapowiedzi we wstępie, omówić pokrótce charakter i chronologię kultur epoki brązu na obszarze znacznej części północnej Polski, a także Sambii, Litwy i południowej Łotwy. Jednocześnie zawiera ona pewne próby konfrontowania tych zjawisk z procesami zachodzącymi na obszarach sąsiednich, a w dziedzinie chronologii także z terenami Grecji. Dość duża ilość ilustracji ułatwia śledzenie toku myśli autorki.

Gimbutas wyróżnia na omawianym terenie następujące fazy chronologiczne:

I. Wczesna bałtyjska epoka brązu, przypadająca na lata 1600—1300 p. n. e. i odpowiadająca I okresowi brązu wg systematyki Monteliusa.

II. Klasyczna bałtyjska epoka brązu (1300—1100 r. p. n. e.), odpowiadająca II i III okresowi Monteliusa.

III. Późna bałtyjska epoka brązu (1100—525), przypadająca na IV, V, VI okres wg Monteliusa.

W tym układzie też opisuje ona materiały, dzieląc ponadto te trzy podstawowe fazy na odrębne okresy, odpowiadające już ściśle poszczególnym okresom systematyki monteliusowskiej. Podział zastosowany przez nią nie wprowadza więc w zasadzie zmian do znanych dotychczas systemów datowania, a proponowana terminologia jest tylko wyróżnieniem bardziej jednolitych kulturowo faz na omawianym obszarze. Autorka zajmuje się ściśle stosunkami kulturowymi i chronologią, nie poruszając innej, bardzo interesującej problematyki tego regionu. Wśród bogatej, wykorzysty-

wanej przez nią literatury przykro uderza fakt pominięcia bardzo cennej dla omawianych problemów pracy J. Kostrzewskiego¹, stanowiącej podsumowanie dotychczasowych badań nad późną epoką brązu na tych terenach. Autorka, pisząca swój artykuł w r. 1960, mogłaby zapoznać się zwłaszcza z zestawieniami J. Kostrzewskiego odnośnie do relacji materiałów kultury łużyckiej tych terenów do zabytków z ziem sąsiednich, czego niestety brakuje jej pracy.

Wątpliwości budzi włączenie w ramy tego artykułu wschodniej części Pomorza, które przedstawia niewątpliwie w ciągu całej epoki brązu region kulturowo całkowicie od bałtyjskiego odrębny. Podnoszone w literaturze, głównie niemieckiej, kwestie jedności tych ziem nie wytrzymują poważniejszej krytyki, o czym można się przekonać choćby z ostatniego studium J. Kostrzewskiego², niestety także nie wykorzystanego przez autorkę. Zresztą zdaje ona sobie z tego niewątpliwie sprawę, pomijając w znacznej mierze te ziemie przy omawianiu późnych okresów epoki brązu. Z terenów Pomorza wychodziły niewątpliwie impulsy, odbijające się w całości materiałów, występujących na obszarach położonych dalej ku północnemu wschodowi, ale odrębności rozwoju widać tu bardzo wyraźnie. Znać je od czasów kultury iwieńskiej z I okresu epoki brązu aż po czasy grupy wielkowiejskiej i kultury grobów skrzynkowych. Raczej liczyć się tu należy z przejściowym włączeniem terenów na prawym brzegu dolnego biegu Wisły w obręb grup kulturowych Pomorza, ale zjawiska odwrotne nie są dotychczas udowodnione. Omawiany artykuł zyskałby chyba na zwartości, gdyby autorka przyjęła dolny bieg Wisły za granicę omawianego terytorium.

Omówienie pierwszych trzech okresów epoki brązu jest w pewnej mierze streszczeniem znanej pracy E. Šturmsa³, niestety wraz z jej błędami. Tak więc przy omawianiu I okresu autorka pomija fakt, że oprócz jednego berła sztyletowatego wszystkie inne zabytki mogą równie dobrze być datowane na II okres epoki brązu, a niektóre (kilka siekierok miedzianych) także na schyłek neolitu. Jedyny występujący w zespole zabytek z I okresu epoki brązu z terenów bałtyjskich to siekierka z kurhanu w Sterławkach Wielkich, pow. Giżycko, jednak współwystępujący z nią sztylet wskazuje na konieczność datowania całości na II okres. Niewątpliwie fakt ten rzuca pewne światło na to, którą z ewentualności wybierać należy przy datowaniu zabytków, mogących pochodzić bądź z I, bądź z II okresu. Zwraca także uwagę fakt, że trwająca na tych terenach na początku epoki brązu kultura rzucewska⁴ nie wykazuje śladów użytkowania metalu. Autorka utrzymuje tradycyjne datowanie kultury rzucewskiej na koniec neolitu, natomiast w I okresie epoki brązu widzi na terenach byłych Prus Wschodnich, a nawet Litwy(!) nawiązania do kultury iwieńskiej (s. 399), z czym trudno się zgodzić. Najdalej na wschód wysunięte stanowiska kultury iwieńskiej sięgają przeciwieście delty Wisły i ziemi chełmińskiej, a różnice między materiałami iwieńskimi a zabytkami z Babięt i Koczka, publikowanymi przez autorkę na ryc. 9, są widoczne na pierwszy rzut oka. Konkludując, stwierdzić należy, że brak jest podstaw do przyjęcia zarówno tezy autorki o stosunkach kulturowych regionu bałtyjskiego, jak i datowania poszczególnych zabytków brązowych wyłącznie opierając się na analizie typologicznej Šturmsa. Na podstawie tej analizy autorka wnioskuje o początkach lokalnej produkcji metalurgicznej na Sambii i Litwie (s. 395). Wydaje się, że pierwszy okres epoki brązu na tych terenach ma jeszcze charakter wybitnie neolityczny, podobnie jak to jest w znacznej części Polski, a wytwory metalowe docie-

¹ J. Kostrzewski, *Stosunki między kulturą łużycką i bałtycką a zagadnienie wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej*, „Slavia Antiqua”, t. 5: 1956, s. 1—75.

² J. Kostrzewski, *Kultura łużycka na Pomorzu*, Poznań 1958, s. 18 i n.

³ E. Šturms, *Die ältere Bronzezeit im Ostbaltikum*, Berlin 1936.

⁴ L. Kilian, *Haffküstenkultur und Ursprung der Balten*, Bonn 1955, s. 81 i n.

rają tu sporadycznie, przy czym zwraca uwagę fakt, że nie przekraczają one linii Niemna. Na koniec wspomniemy jeszcze o przeoczeniu nazwiska J. Miśkiewicza przy cytowaniu zbiorowej publikacji „kraalu” biskupińskiego.

Okresy II i III omawia autorka łącznie. W istocie o obu tych okresach wiemy bardzo mało. Gimbutas słusznie oznacza te czasy jako okres rozwoju lokalnej produkcji metalurgicznej, choć chyba należałoby podkreślić, że owa produkcja przypada raczej na III niż na II okres. Ten ostatni wydaje się być jeszcze okresem przyswajania wytworów obcych, zresztą nie występujących zbyt licznie. Nieporozumieniem natomiast jest zaliczenie skarbu z Littausdorf, w ślad za C. Englem⁵, do tej właśnie fazy chronologicznej. E. Šturms przyjmuje datowanie tego zespołu na okres IV, ale pewniejsze wydaje się określenie go na okres V, co niejednokrotnie podkreślano w literaturze⁶. Obecność w skarbie siekierok z tulejką stanowi tu chyba wyraźny argument, przynajmniej przeciwko datowaniu na III okres epoki brązu. Nawiasem dodać należy, że autorka podaje jako źródło przy omawianiu tego skarbu pracę A. Bezenbergera, ale inwentarz jego wymienia według zestawu publikowanego przez E. Šturmsa. Kiedy Bezenberger wydawał swoją książkę, nie wszystkie zabytki z tego skarbu dotarły jeszcze do zbiorów „Prussii”⁷ i stąd różnica w obu zestawieniach — wydaje się jednak, że w takim wypadku niewłaściwe jest pominięcie źródła pełniejszego, *de facto* wykorzystanego, przy cytowaniu literatury.

Autorka synchronizuje rozwój stosunków kulturowych na omawianym terenie z obszarami sąsiednimi, co przedstawia tabelarycznie na s. 428. Dla II okresu epoki brązu przytoczymy tu pełny tekst rubryki zatytułowanej: *Correlation with the Unětice-Lusatian culture in central Europe*. Brzmi on: *Early Lusatian („Pre-Lusatian”, boss-decorated pottery. Transition to cremation)*. Tu już zastrzeżenia zjawiają się wprost gromadnie. Co to jest kultura unietycko-łużycka i do którego z członów tego tworzenia należy owa wczesnołużycka ceramika prełużycka? Przypomnieć należy, że termin „przedłużycki” ma w literaturze przedmiotu od wielu lat utarte znaczenie i dotyczy kultury II okresu epoki brązu w części obszaru, na którym w okresie następnym pojawia się kultura łużycka. Traktowanie tej kultury jako wczesnej fazy kultury łużyckiej jest ujęciem ciekawym, jednak wymaga bardzo dokładnych uzasadnień, tym bardziej że w kontekście omawianej tablicy nie jest to stwierdzenie jednoznaczne, a tylko jedna z możliwości interpretacji sformułowań autorki. Nie wiadomo też, dlaczego właśnie kultura przedłużycka ma tu występować jako wyłączny reprezentant II okresu epoki brązu? A gdzie zniknęła kultura trzciniecka, dla której w ogóle nie ma miejsca w owej „przedłużyckiej ceramice guzowej”? To ostatnie zagadnienie jest tym bardziej niepokojące, że mamy w literaturze szereg sygnałów⁸ o występowaniu ceramiki trzcinieckiej na terenach omawianych przez autorkę, gdzie stwierdzono przynajmniej dwa pewne jej stanowiska, co w ogóle pominięła ona milczeniem. Wszystkie te sprawy, pozostawione niestety bez odpowiedzi, kwestionują wartość tego rodzaju nazbyt syntetycznego ujęcia.

Jako następną fazę omawia Gimbutas okresy IV—VI wg Monteliusa, traktując je jednak osobno w obrębie rozdziału zatytułowanego *Późna bałtyjska epoka brązu*.

⁵ C. Engel, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, Królewiec 1935, s. 332.

⁶ W. Gaerte, *Urgeschichte Ostpreussens*, Królewiec 1929, s. 88, 89; K o s t r z e w s k i, *Stosunki...*, s. 42.

⁷ *Katalog des Prussia-Museums zu Königsberg i Pr.*, Teil I.: *Steinzeit, Bronzezeit, Eisenzeit I.*, Królewiec 1906, s. 40.

⁸ Engel, *op. cit.*, tabl. 84c; Šturms, *op. cit.*, s. 135; K. Jażdżewski, *Rec. C. Engel i W. La Baume*, „Atlas der ost- und westpreussischen Landesgeschichte”, „Przegląd Archeologiczny”, t. 6: 1939, s. 311, oraz A. Gardawski, *Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce*, „Materiały Starożytne”, t. 5: 1959, s. 83, tabl. LVIII 7.

Konsekwencje niewłaściwego ujęcia chronologii skarbu z Littausedorf występują tu w postaci zaliczenia znanego skarbu z Kalinówki Kościelnej, pow. Białystok, do IV okresu epoki brązu (s. 411), co, jako sprzeczne z dotychczasową literaturą zespołu, wymagałoby raczej szerszego uzasadnienia. Niezbyt jasno wypadła w wersji autorki rola kultury łużyckiej na terenie bałtyjskim. Nie wiadomo też, dlaczego palenie zwłok ma być tutaj zjawiskiem pochodzenia miejscowego (s. 412), skoro pojawia się ono nieco później niż na terenach łużyckich, i to w czasie przynajmniej silnego importu metali proveniencji łużyckiej. Nie wiadomo też, dlaczego autorka nie uwzględniła tak licznych między Wisłą i Pregolą łużyckich cmentarzysk płaskich⁹, a zadowala się wyłącznie opisem kurhanów. Cmentarzyska łużyckie z olsztyńskiego, na których w kilku wypadkach przebadano ponad tysiąc grobów w ogóle, zginęły z ujęcia Gimbutas. A przecież chyba około czterdziestu cmentarzysk łużyckich jest zjawiskiem bardziej typowym dla tego regionu niż kurhan z Workiejmów tak szczegółowo przez autorkę opisany. W zestawieniach C. Engla¹⁰ figuruje wprawdzie, oprócz Workiejmów, jeszcze piętnaście kurhanów, określonych przezeń również jako typ VIII, ale wydaje się, że kurhan workiejmski ma tu tylko jeden odpowiednik¹¹. Pozostałe obiekty są chyba budowane później lub mają nieco inną konstrukcję. Nie wspomniała też autorka o osadzie łużyckiej w Olsztynie-Hermanowie¹², która tak silnie rzutuje na nasze wiadomości o charakterze osadnictwa kultury łużyckiej w tym regionie. W wyniku tego zagięły także różnice kulturowe owego okresu między terenem np. Warmii i Mazur a Litwy. Wydaje się, że nie można przyjąć tej wersji stosunków kulturowych, a to ze względu na jej sprzeczność z materiałem.

Dla okresu V należy powtórzyć uwagi dotyczące cmentarzysk i osad łużyckich. W tej części pracy notujemy omyłkę geograficzną, jaką jest umieszczenie skarbu ze Skandawy, pow. Kętrzyn, na terenie ZSRR (s. 415, 416), choć zespół ten był pod właściwą nazwą wielokrotnie cytowany w polskiej literaturze przedmiotu. Należy jednak podkreślić, że autorka, pracująca na terenie USA, miała niewątpliwe trudności z identyfikowaniem dzisiejszych nazw miejscowości z byłych terenów niemieckich i że z trudności tych, z tym właśnie jedynym wyjątkiem, wyszła obronną ręką. Przy omawianiu tego okresu Gimbutas zwraca uwagę na zagadnienie wytworów metalowych występujących na tym terenie, a będących według niej pochodzenia kaukaskiego. Stwierdza ona (s. 415), że: „These artifacts are relatively datable on the basis of Caucasian chronology”, i konsekwentnie datuje takie stanowiska, jak Borki Wielkie, Domnicksruch i Fritzeners Forst (oba w obl. kaliningradzkiej) na V okres epoki brązu, a czyniąc z nich, według terminologii Baudou¹³, stanowiska datujące, opiera na tym chronologię szeregu innych obiektów. Sprawa podobieństwa cytowanych przez autorkę szpil z główką łopatkową do form południowo-wschodnich występuje w literaturze od lat kilkadziesiąt. O ile nie zachodzi tu w ogóle zbieżność przypadkowa, to przychylić się należy raczej do zdania S. Przeworskiego, który uważa te właśnie szpile za formy występujące na obszarach bał-

⁹ Por. W. Gaerte, *Die „Lausitzischen“ Flachgräberfelder Ostpreussens*, „Prussia“, t. 29: 1931, s. 104—113, a także większość stanowisk z pracy H. Urbanka. *Die frühen Flachgräberfelder Ostpreussens*, Królewiec—Berlin 1941.

¹⁰ Engel, *op. cit.*, s. 333—335 i mapa X.

¹¹ W. Gaerte, *Tätigkeitsbericht der vorgeschichtlichen Abteilung des Preussisch-Museums in Königsberg i. Pr.*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorgeschichte“, t. 10: 1934, s. 22.

¹² Engel, *op. cit.*, s. 104; Urbanek, *op. cit.*, s. 178, Kostrzewski, *Stosunki...*, s. 21—24.

¹³ E. Baudou, *Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis*, Stockholm 1960, s. 7.

tyjskich po zupełnym wyjściu ich z obiegu na terytorium macierzystym¹⁴. Argumentem bardzo silnie przemawiającym za zdaniem S. Przeworskiego jest występowanie tego typu szpili w skarbie z Ginetówki, znanym w literaturze od dawna, choć szczegółowa publikacja ukazała się dopiero w ostatnim tomie „Światowita”¹⁵. W związku z tym także szereg innych zabytków, datowanych przez Gimbutas na podstawie inwentarzy trzech wymienionych już stanowisk, przesunąć należy na czasy późniejsze. Na czasy późniejsze niż V okres epoki brązu przypadnie wówczas także pojawienie się na tym terenie wytworów żelaznych. Należy tu jeszcze zwrócić uwagę na fakt, że zabytek, publikowany na ryc. 32a, 8, nie wchodzi, według cytowanej przez autorkę literatury, w skład skarbu z Domnicksrüh¹⁶. Odrębnym nieco zagadnieniem jest fakt występowania w kurhanach grobów w skrzyniach kamiennych. Wiązą się one przecież wyraźnie z typem pochówka tak pospolitym w kulturze pomorskiej. Zarówno sama forma, jak i materiał zabytkowy występujący w grobach tego typu wskazują wyraźnie na czasy późniejsze, a ewentualnego samoistnego występowania ich w V okresie epoki brązu na Sambii trzeba by dopiero dowieść. Wydaje się, że autorka ponosi tu konsekwencje pominięcia cmentarzysk lużyckich, w efekcie zapewniając wytworzoną przez samą siebie lukę w materiałach zbyt wczesnym datowaniem szeregu obiektów późniejszych.

Słuszne wydaje się wyróżnienie VI okresu epoki brązu. Dla tego okresu notujemy w artykule Gimbutas dwie pomyłki rzeczowe. Cytowane przez autorkę źródło wskazuje na pochodzenie szpili, publikowanej na rys. 36, 1, nie z Wystrucia, lecz z Charlottenburga (obecnie w obł. kalinogradzkiej) w tym powiecie¹⁷, a naszyjnika (rys. 36, 4) nie z cmentarzyska, lecz ze znanego skarbu w Schlakalken (obł. kaliniogradzka)¹⁸. I tu także brak wzmianki o pomorskim pochodzeniu grobów skrzynkowych. Autorka pomija także zupełnie sprawę grodzisk, choć z występowaniem ich przy końcu omawianego przez nią okresu należy się poważnie liczyć.

Na koniec nieco uwagi poświęcić należy chronologii absolutnej oraz synchronizacji kultur bałtyjskich z terenami Grecji. Są to sprawy bardzo trudne i powikłane, a badania ostatnich lat zarówno porównawcze, jak i oparte na przyrodniczych metodach datowania nie wyjaśniły niestety w wystarczającym stopniu tych problemów. Sprawa chronologii absolutnej omawianego przez Gimbutas regionu zawiera jeszcze wiele kwestii nie zbadanych i wydaje się, że jesteśmy dopiero na początku drogi, wiążącej do bardziej pewnych stwierdzeń. Jak dotychczas obszar ten nie posiada obiektów datowanych przez badanie węgla radioaktywnego. Nie jest jeszcze ustalona ścisła synchronizacja jego zabytków ani w stosunku do obszarów skandynawskich, ani do bardziej południowych. Nawet tereny najbliższe omawianym nie mają jeszcze tak opracowanej chronologii, żeby można było podawać tu zawsze określenia pewne i jednoznaczne. Stąd stwierdzenia Gimbutas uznać należy raczej za głos w dyskusji niż za wypowiedź bardziej kateryczną. Niestety jednak, tak bardzo ważnym sprawom brak w artykule szczegółowego uzasadnienia. Wątpliwości, rodzące się przy studiowaniu systematyki i chronologii proponowanej przez Gimbutas, są zresztą zupełnie zrozumiałe, wobec istniejących rozbieżności w wielu

¹⁴ S. Przeworski, *Znalezisko kruhowickie*, „Światowit”, t. 13: 1929, s. 54.

¹⁵ Por. zestawienie literatury B. Chomentowska, *Brązowy skarb halsztacki z miejscowości Ginetówka, pow. Grójec*, „Światowit”, t. 23: 1960, s. 495.

¹⁶ A. Bezenberger, *Funde in der Nähe von Ludwigsort, Kr. Heiligenbeil*, „Sitzungsberichte Prussia”, t. 23: 1919, s. 459—468 i rys. 207—209 oraz 211—214, ale nie 210.

¹⁷ A. Bezenberger, *Analysen vorgeschichtlicher Bronzen Ostpreussens*. Królewiec 1904, s. 49, 50 i rys. 49.

¹⁸ Bezenberger, *op. cit.*, s. 55—60 i rys. 58.

